

De burgermaatschappij en het einde van de verzuiling in Nederland en België

André Mommen

De betrekkingen tussen kerk en staat waren in Nederland en België gedurende een groot deel van de twintigste eeuw bepaald door een historisch compromis tussen enerzijds de politieke krachten die een strikte scheiding tussen kerk en staat wilden en anderzijds de reactionaire of confessionele krachten die de godsdienst als uitdrukking van de “natuurlijke ordening” verdedigden door op te komen voor de vrijheid van onderwijs. Dat laatste hield concreet in dat de organisatie van het onderwijs aan het privéinitiatief toekwam, maar dan wel onder regie van de kerk en liefst met financiële ondersteuning van de overheid. Om dat laatste te kunnen realiseren organiseerden de conservatieven zich uiteindelijk in confessionele partijen waarbij zij het politieke spel binnen de liberale staatsordening meespeelden door mee te doen aan de verkiezingen en door eventueel een meerderheid in het parlement te veroveren om zo de eigen doelstellingen te kunnen realiseren. De politieke polarisatie die aldus tussen de “vrijzinnige” en de “confessionele” politieke partijen ontstond, zou uiteindelijk op een patstelling met de erbij behorende loopgravenoorlogen eindigen.

Dit historisch compromis rond de onderwijspolitiek leidde uiteindelijk tot een segmentering van de samenleving waarbij de kerk een uitgesproken publieke rol in de burgermaatschappij kon blijven spelen. De meeste sferen van het maatschappelijke leven werden daarna organisatorisch en ideologisch door de zuilen onder curatele gesteld. De socialisten en in mindere mate ook de liberalen stichtten eveneens organisaties die de belangen van hun aanhang

De aanhangers van de traditionele gezagsverhoudingen moest men vooral in de kleine burgerij en de bourgeoisie zoeken waar een autoritaire staatsordening welkom was om het bolsjevisme te verslaan.

wilden verdedigen, maar zonder de secularisering van de samenleving te willen opheffen. De godsdienst en vooral de beleving ervan hoorden immers een privéaangelegenheid te zijn. Uiteindelijk zou de deconfessionalisering van de samenleving, zowel in Nederland als in België, leiden tot het weggwijnen van de “verzuilde” maatschappelijke ordening. Dat proces zal in dit artikel verder worden geanalyseerd aan de hand van een aantal algemene politieke en economische veranderingen. Immers, de verzuiling was vanaf het begin onlosmakelijk verbonden met het confessionele verzet tegen niet alleen de secularisering van de samenleving, maar ook tegen het binnendringen van het kapitalisme in alle maatschappelijke sferen.

De segmentering van de burgermaatschappij

Volgens de historici is de “verzuiling”, ofwel de ideologische segmentering van de burgermaatschappij, in de negentiende eeuw ontstaan doordat de conservatieve krachten zich tegen een moderne staatsordening gebaseerd op de liberale principes van de Franse Revolutie bleven verzetten. De conservatieven waren immers niet alleen de verdedigers van de kerk, maar ook van de agrarische belangen, hier vertegenwoordigd door de grootgrondbezitters, terwijl de liberalen handel en nijverheid wilden bevorderen (Chlepper 1956: 55-71; De Wit 1980). Dat de

conservatieven zich tegen de liberalen verzetten, had dus tevens met fundamenteel tegengestelde economische belangen te maken. De conservatieven wilden de grondrente hoog houden, doch hoge agrarische prijzen leidden tot hogere loonkosten, wat ten nadele van de fabrikanten was. Maar zolang de internationale graanhandel een relatief beperkte impact had op de binnenlandse prijsvorming en een groot deel van de bevolking zich in leven hield door consumeren van aardappelen, kon het conflict tussen de agrarische en de industriële belangen zich hoofdzakelijk in het parlement tot het levensbeschouwelijke domein beperken. Dat zou pas veranderen toen vanaf 1880 spoorwegen en stoomboten het goedkopere Amerikaanse en Russische graan aanvoerden en daardoor een grondige structuurverandering in de landbouw veroorzaakten. Dan zal ook de grondslag voor de verzuiling worden gelegd, waardoor de politieke en ideologische hegemonie van de liberalen zou eindigen.

De reactionairen in Nederland en België organiseerden zich om de voor hen zo belangrijke “vrijheid” van onderwijs te institutionaliseren. Dat vereiste in de eerste plaats een betere partijorganisatie die het “werkelijke land” moest weerspiegelen. In Nederland betekende dit dat de oude Conservatieve Partij die de spreekbuis van de monarchie was, moest verdwijnen. In België kregen liberale katholieken die tot dan toe de conservatieve kiesverenigingen hadden gedomineerd, gezelschap van de ultramontane katholieken¹ die de gelovigen politiek wilden organiseren en de stem van de paus uit Rome luider wilden laten opklinken.

In beide landen zochten de confessionele en klerikale krachten daarna met succes de confrontatie met de liberalen. De radicale of vooruitstrevende liberalen namen het nu op voor de officiële school, maar de conservatieve liberalen waren niet zo scheutig om hierin mee te gaan. Ook waren ze bang voor de financiële consequenties hiervan. Het ging immers niet langer meer alleen over de “ziel van het kind”, maar ook voor welke maatschappelijke inrichting men wilde kiezen. De emancipatie van de lagere volksklassen kon immers door de invoering van de leerplicht en het stichten van rijksscholen worden bevorderd. Dat was echter niet in het belang van de liberale industrielen die voorlopig alleen maar goede ongeschoolde arbeidskrachten wensden. Resultaat was dat de invoering van de algemene leerplicht² hierdoor op de lange baan werd geschoven.

Een omvattend akkoord tussen de confessionelen enerzijds en de liberalen en sociaaldemocraten – dus de levensbeschouwelijke “pacificatie” – anderzijds verankerde in 1917 in Nederland de “schoolvrede” in de grondwet. Tevens werd het algemeen stemrecht (voor mannen) ingevoerd. De schoolvrede zou pas in 1958 via de ondertekening van het School Pact in België worden geregeld. Dit “historisch compromis” was volgens de ene een “gewapende vrede” (Luc Huyse 1987) en voor de andere slechts een financiële deal (“iedereen baas in eigen huis maar het huis betaald door de overheid”) (Van Doorn 1978: 29). De “verzuijing” regelde dus de financiering van allerlei initiatieven die wel voor rekening van de confessionelen kwamen, maar die ze zelf niet uit eigen middelen konden of wilden betalen. Door hierover compromissen te sluiten konden de confessionele partijen intussen in belangrijk mate hun legitimiteit vestigen en konden ze nieuwe problemen volgens dezelfde mechanismen proberen op te lossen. De “pacificatie” zorgde derhalve voor continuïteit en zwakte de concurrentiestrijd tussen de partijen af, hetgeen ook de stabiliteit van het politieke systeem ten goede kwam. Scherpslijpers en andere radicalen kregen in dit verzuilde

systeem nauwelijks een kans om zich te profileren of onrust te stoken.

Het grote voordeel was dat in een dergelijke gepacificeerd stelsel het behalen van de absolute meerderheid in het parlement geen absolute prioriteit meer genoot. De evenredige vertegenwoordiging die na de invoering van het algemeen stemrecht werd aangenomen, belette dat. Dat was beslist het geval in Nederland, waar het politieke landschap door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging nogal versnipperd was. In België golden andere verhoudingen wegens het overwicht van de Katholieke Partij in Vlaanderen. De laatste kon in 1950 als gevolg van de Koningskwesie zelfs de absolute meerderheid in Kamer en Senaat veroveren.

In Nederland domineerde het protestantisme, maar liberale wetgeving had inmiddels wel gezorgd voor de emancipatie van de katholieken. Dat nam niet weg dat de Nederlandse natie fundamenteel protestants was gebleven. Slechts eenderde van de Nederlandse bevolking stond te boek als katholiek en ze was daarbij grotendeels in de economisch minder ontwikkelde zuidelijke provincies geconcentreerd. De katholieken werden daarna nog lange tijd door de protestanten als politiek onbetrouwbaar beschouwd omdat ze naar de paus in Rome luisterden. De

protestanten zelf waren echter niet bij machte om hun meerderheid ook politiek te verzilveren. Ze waren immers zelf erg verdeeld geraakt doordat vanaf 1834 de meeste gereformeerden uit onvrede met de vrijzinnigen de Nederlandse Hervormde Kerk zouden verlaten en zich verenigden in de Gereformeerde Kerken in Nederland.³ Toen in 1879 dominee Abraham Kuyper de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) oprichtte, deed hij vooral beroep op de orthodoxe “kleine luyden” (middenstanders) met wie hij in 1886 via de zogenaamde *Doleantie* de Gereformeerde Kerk zou oprichten “los van de Staat”. Vele orthodoxe calvinisten die nog wel lid van de Hervormde Kerk waren gebleven, verenigden zich daarna echter liever in de Christelijk-Historische Unie (CHU) waarin vooral een deel van de oude conservatieve adel actief was.⁴

Dit alles nodigde de katholieken uit tot het organiseren van een eigen partijformatie, nl. de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Deze drie confessionele partijen konden mits tactisch opereren weldra de liberale meerderheid breken. Op die manier konden ze dan ook de schoolvrede afdwingen. Dat gebeurde uiteindelijk in 1917. Door tevens het zuiver algemeen stemrecht en de evenredige vertegenwoordiging in te voeren konden de confessionele partijen zich van een werkbare

Tabel 1: Van de honderd leden van de Tweede Kamer waren er in ...

1918: 50 zetels (RKSP 30, ARP 13, CHU 7)

1922: 59 zetels (RKSP 32, ARP 16, CHU 11)

1925: 54 zetels (RKSP 30, ARP 13, CHU 11)

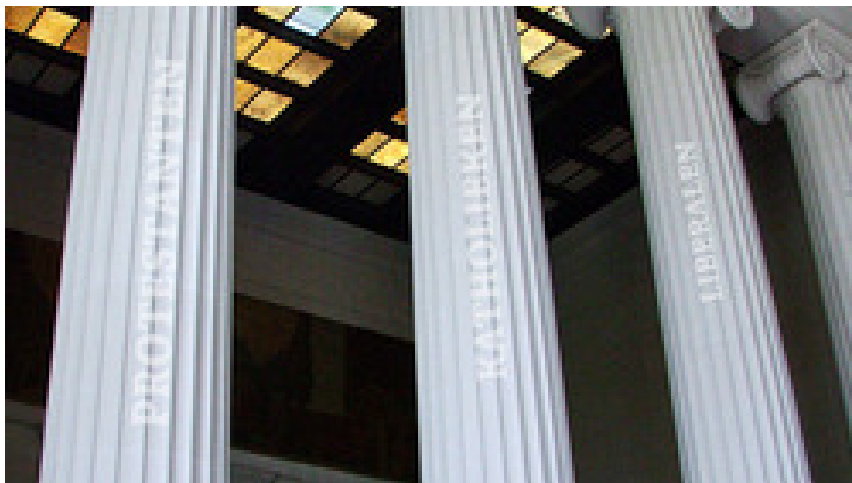
1929: 53 zetels (RKSP 30, ARP 12, CHU 11)

1933: 48 zetels (RKSP 28, ARP 14, CHU 10)

1937: 56 zetels (RKSP 31, ARP 17, CHU 8)

1946: 53 zetels (KVP 32, ARP 13, CHU 8)

1948: 54 zetels (KVP 32, ARP 13, CHU 9)

meerderheid in de Tweede Kamer verzekeren, waardoor de liberalen en de sociaaldemocraten buiten spel werden gezet (zie *Tabel 1*). De sociaaldemocraten hadden zich als mogelijke coalitiepartners van de liberalen inmiddels buiten spel gezet. In 1913 hadden ze een coalitieregering met de liberalen afgewezen. De vluchtige “revolutiepoging” van Pieter Jelles Troelstra in 1918 (Scheffer 1968) maakte dat de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) tot in 1939 van elke regeringsdeelname zou worden uitgesloten.

In België was de situatie iets anders doordat de katholieken tussen 1884 en 1914 met absolute meerderheid konden regeren en daardoor de wetgeving naar hun hand zetten. De invoering van het algemeen stemrecht in 1894, maar dan met extra stemmen voor bezitters, gezinshoofden en dragers van diploma's, zou daaraan niets veranderen. Dat katholieke overwicht bleef in het interbellum wel behouden, maar de conservatieve fractie verloor langzaam maar zeker haar greep op de partij waarin de christelijke arbeidersbeweging, de Boerenbond en de middenstand voor het gros van de stemmen en de volksvertegenwoordigers zorgden. De conservatieve bourgeoisie regeerde het liefste met de liberalen, maar dat sloot geenszins zogenaamde “triparties” met de socialisten uit.

Verzuiling en welvaartsstaat

De verzuiling mocht dan wel tijdens het interbellum in België en Nederland al grotendeels een sociologisch

verschijnsel van enige omvang zijn geworden, toch was het stelsel niet in alle geesten als een feit aanvaard. De metafoor “verzuiling” zelf was pas in 1938 in Nederlandse ambtelijke stukken opgedoken. Daarna sprak men al snel van vier zuilen, nl. de katholieke, de protestantse, de socialistische en de “algemene” (d.w.z. de liberale zuil, omdat de liberalen hun organisaties graag het predikaat “algemeen” meegaven). Eigenlijk waren de liberalen zowat tegen wil en dank in een zuil ondergebracht. De socialisten konden ook bezwaarlijk een echte zuil vormen daar ze alleen maar loonafhankelijken en geen andere sociale klassen organiseerden. Vandaar dat de verzuiling van de samenleving vooral op rekening van de confessionele krachten kon worden geschreven.⁵

De zuilen organiseerden de gezinnen of volksgroepen naar levensovertuiging in een soort parallelle gemeenschap welke de natievorming en de moderne samenleving evenwel geenszins in de weg stond. De soevereiniteit die men in eigen kring zocht, tenderde niet naar afscheiding uit het staatsverband, enkel maar naar enige levensbeschouwelijke autonomie.⁶ Die “tegenmaatschappij” stond echter wel in tegenstelling tot het liberale ideaal van de geatomiseerde staatsburger die een sociaal contract met de overheid had afgesloten. De levensbeschouwelijke pacificatie was echter een groot goed. Het leidde tot het ontmijnen van de levensbeschouwelijke conflicten en zorgde voor een grote politieke stabiliteit. Vandaar dat de pacificatie ook door de grote politieke partijen, de sociaaldemocraten

inclusief, werd gedragen. Voorts zwakte de verzuiling de klassenstrijd af doordat ook de arbeidersorganisaties, verdeeld als ze waren, geen vuist konden maken. De katholieke industriële bourgeoisie verwierf zodoende ook een grotere invloed op de staatszaken ten nadele van de liberale handeldrijvende bourgeoisie.

Arend Lijphart (1968) is de eerste geweest om het functioneren van dit verzuilde systeem voor Nederland uit te leggen. Hij stelde o.a. vast dat de elites van de zuilen over alles autonoom in achterkamertjes met elkaar beslisten en dat het hun taak was om de leden daarna van de juistheid van hun beslissingen te overtuigen. Voor de eigen achterban stak men wel graag gloedvolle redevoeringen af, maar in de praktijk koos men voor pragmatische oplossingen. Verkiezingen gingen hierdoor steeds meer op rituelen gelijken waarvan de uitkomst niet noodzakelijk van beslissende betekenis waren voor de uiteindelijke samenstelling van de regeringscoalities. Kortom, de kiezers werden nergens bij betrokken, want de verzuilde elites veroordeelden hen tot passiviteit (Huyse 1969). Wachten was op een grondige verandering van het bestel door het opdoeken van de verzuilde instellingen, dus van de confessie als basis voor partijvorming. De in 1966 opgerichte partij D'66 met de journalist Hans van Mierlo als boegbeeld beloofde daar werk van te maken door campagne te voeren voor de rechtstreekse verkiezing van de premier, waardoor het verzuilde systeem moest ontploffen. Hiervoor kreeg hij de steun van Nieuws Links in de sociaaldemocratie (Van Praag 1991; Bleich 2008), maar, merkwaardig genoeg, niet van de liberalen die vastgeklonken waren aan de christendemocratische partijen.⁷

De kritiek op het verzuilde systeem zou zich ook verder “verdiepen” door wetenschappelijk graafwerk naar de oorsprong ervan. Sommigen meenden al snel dat de verzuilde samenleving de uitkomst van een grote samenzwering tussen kapitaal en kerk tegen de arbeiders en de vrouwen was (Stuurman 1983). Maar gedetailleerd historisch

onderzoek wees ook uit dat de verzui-
ling in Nederland plaatselijk vaak min-
der absoluut was dan men tot dan toe
graag had aangenomen. Veelal werd
ook de nadruk gelegd op het ontstaan
van de welvaartsstaat in samenhang
met de verzuijing (Van Doorn 1978).
Het functionalisme leverde ook mo-
gelijke verklaringen voor het triomfe-
rende verzuilingsproces. Luc Huyse
(1987) dacht bijvoorbeeld dat de zui-
len “politieke concerns” waren, soor-
ten conglomeraten dus, die hun eigen
bedrijfsmatige logica bezaten. Hierbij
verving hij slechts de ene metafoer
“verzuijing” door de andere metafoer
“concern”, maar analytisch voegde hij
er niets essentieels aan toe.

De essentie in deze is dat de zuilor-
ganisaties zich tussen de burger en de
overheid in plaatsten en door de op-
bouw van een universele en solidaire
welvaartsstaat, waarbij de grote sociale
risico’s (ouderdom, ziekte, invaliditeit)
van vooral de loonafhankelijken wer-
den verzekerd, deze positie aanzien-
lijk konden versterken. De strijd om
de “ziel van het kind” was inmiddels
minder relevant geworden dan de inko-
menspolitiek van de overheid (Esping-
Andersen 1980). De periode van de
“rising expectations” – ook wel van de
“overspannen verwachtingen” – was
immers aangebroken. Christendemocraten en sociaaldemocraten deden voortaan hun best om in onderlinge concurrentiestrijd aan die verwachtingen te voldoen door de welvaartsstaat tot allen uit te breiden. De christendemocraten dachten hier uiteraard vooral aan de “gezinnen”, de sociaaldemocraten aan het universele karakter van de individuele uitkeringen en aan de Keynesiaanse conjunctuurpolitiek om de werkloosheid laag te kunnen houden. Economische structuurhervormingen moesten in dat laatste geval een bepalende rol vervullen. Want meer dan in Nederland werd België ook getroffen door de crisis in de traditionele sectoren (kolen, staal, textiel), wat zich in een verscherping van de economische tegenstellingen tussen de Waalse en de Vlaamse regio’s en in de opkomst van regionale politieke partijen (Rassemblement Wallon, Volksunie, FDF) vertaalde, dus ook tot het

ontstaan van communautaire breuklij-
nen in de zuilen zelf. In de jaren 1970
splitsten zich de drie nationale partijen
die altijd voor de institutionele com-
promissen hadden getekend, zich op
volgens de taalgrens, wat aan de cohe-
sie van het verzuijle systeem niet ten
goede kwam.

Het Rijnlandmodel

Zowel in Nederland als in België heeft de confessionele invloed ervoor ge-
zorgd dat de welvaartsstaat rond de no-
den van het “gezin” werd opgebouwd,
hier met de man als “kostwinner” en
de vrouw als “moeder aan de haard”.⁸
Gezinsvorming werd via de welvaarts-
staat zelfs aangemoedigd opdat er ook
in de toekomst voldoende arbeids-
krachten en soldaten voorhanden zou-
den zijn. De kinderrijke gezinnen wer-
den zowel in Nederland als in België
bedacht met een eigen zelfhulporgani-
satie (de “Bond”). In België overleef-
de de “Bond” het Tweede Vaticaanse
Concilie, maar niet in Nederland. Dat
alles nam niet weg dat de confessionele
politici, ook toen de gezinnen min-
der kinderen telden, de gezinspolitiek
met enthousiasme bleven steunen en
de uitkeringen hierop afstemden.

De verzuijing bekommerde zich dus
hoofdzakelijk om de sociale welvaart

van de gezinnen, maar dat betekende
niet dat die geen plaats binnen een
groter maatschappelijk geheel hadden
gekreken. De christelijke sociale orde
veronderstelde ook een zekere mate
van “harmonie” welke men nog het
liefste in het corporatisme wilde situ-
eren. Het ging hier om een vorm van
solidarisme tussen de diverse sociale
klassen die anders als vijanden tegen-
over elkaar zouden staan. De “chris-
telijke middeleeuwen” stonden in het
algemeen model voor deze sociale
orde. Die weer tot leven wekken kon
een ideaal zijn, maar in de praktijk was
dat al snel onhaalbaar, ook niet toen
“sociale” priesters zich met behulp van
katholieke burgers en grootgrondbezit-
ters toeleiden op de vorming van bon-
den van arbeiders en boeren en die de
katholieke partij binnenloodsten.

Gedreven door een electorale dynamiek
maakten de meeste katholieke politici
zich daarna veel gemakkelijker los van
de kerkelijke hiërarchie die zich toch
hoofdzakelijk om geloofskwesties be-
kommerde. De politici waren geneigd
om de bisschoppen op een zekere af-
stand te houden uit angst om zich al
te openlijk als een “klerikale” partij te
afficheren. Na de Tweede Wereldoor-
log noemden ze zich liever een “volks-
partij” omdat die alle “standen” in de
samenleving kon vertegenwoordigen.

De synthese van dit streven kon men terugvinden in de uitbouw van de universele welvaartsstaat.

De verzuiling betekende echter ook dat iedereen in eigen levensbeschouwelijke kring mocht blijven verkeren. Van een soort subnationaliteit naar levensbeschouwing was derhalve geen sprake. Vandaar dat het Rijnlandmodel zich verder kon ontwikkelen binnen de context van de liberale staat, ook al moest men met name in Nederland rekening houden met de gevoeligheden van de protestantse sekten.⁹

De intellectuelen

Tot rond 1900 waren priesters en dominees in de confessionele kringen zowat de enige gekwalificeerde woordvoerders die met gezag hun stem konden verheffen, maar sociaal en economisch gezien heersten de grootgrondbezitters over hun boeren en de fabrikanten over hun arbeiders. Liefdadigheid beoefend door kerkelijke organisaties moest voor de sociale rust zorgen. De moderne “vrij zwevende” intellectuelen bestonden toen nog nauwelijks en van een intellectueel debat buiten liberale en socialistische kringen was alsnog nauwelijks sprake.

Rond 1900 maakten de eerste katholieke en calvinistische intellectuelen zich lossen van de kerk, wat te merken valt aan hun eigen literaire productie. Omdat ze het hele politieke en culturele veld konden overzien en met elkaar in debat gaan, vormden ze een bedreiging voor de hegemonie van de kerken, te meer daar deze intellectuelen zich toen voor het eerst existentiële vragen gingen stellen over hun plaats in de moderne samenleving en de brandende sociale, politieke en ideologische vraagstukken van hun tijd. De empirische wetenschapsbeoefening en het rationalisme werden door hen niet meer afgewezen doordat ze het geloof (de geopenbaarde waarheden) loskoppelden van hun wetenschappelijke praktijk. Dat werd mede mogelijk gemaakt doordat de universiteiten inmiddels een onaantastbare monopoliepositie in

de wetenschapsbeoefening hadden verworven. De verzuiling zou dat slechts bevestigen, want ook universiteiten op protestantse of katholieke grondslag konden niet anders dan zich aan de algemeen geldende wetenschappelijke praktijken en uitgangspunten conformeren. De ouders hoorden voorts hun zonen – de dochters zouden pas veel later volgen – aan eigen onderwijsinstellingen te laten studeren en deze instellingen moesten tot functies voor het bedrijfsleven, de vrije beroepen en voor het staatsapparaat opleiden, wat eveneens tot een diepere integratie van de confessionele intellectuelen in de samenleving moest leiden.

Onder Napoleon had de staat het monopolie van het hoger onderwijs gekregen. Overal werden hogescholen gesticht. Bij de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden zou Koning Willem I dit beleid voortzetten. Hij stichtte rijksuniversiteiten (“hogescholen”) te Gent, Luik, Utrecht, Leiden en Groningen. Toen zich in 1830 de zuidelijke provincies afscheidden, werden de universiteiten van Gent en Luik uiteraard behouden. Maar al snel besloten de katholieken de oude universiteit van Leuven weer tot leven te wekken. De Brusselse vrijmetselarij reageerde daarna met de stichting van de Vrije Universiteit.

De kwestie van universitair onderwijs op godsdienstige grondslag stelde zich in Nederland alsnog niet. De katholieke elite was aanvankelijk tevreden met de bestaande priesteropleidingen of kloosterscholen. Na verloop van tijd begon het te gisten in de gereformeerde kleine burgerij waar men behoefte voelde aan het opleiden van academici die de juiste interpretatie van de Bijbel volgden. In 1880, de ARP was pas gevormd, ging Abraham Kuiper over tot de stichting van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Dit universiteitje werd gefinancierd met behulp van een penning opgehaald bij de gelovigen. De Katholieke Universiteit in Nijmegen zag pas in 1923 het licht, gevolgd door de Roomsche Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg in 1927. De laatste was in feite een veredelde boekhoudersopleiding ten behoeve

van het lokale bedrijfsleven. Deze drie kleine confessionele instellingen genoten echter weinig aanzien. Wie er had gestudeerd, werd door de liberale elites voor dom en bekrompen gehouden. Dat belette evenwel niet dat zich in de periferie van de liberale staat een verzuilde elite kon vormen die tot intellectuele functies in het overheidsapparaat toegang kreeg.

Voor de ongebreidelde marktwerking en de gevolgen ervan voor de traditionele samenlevingsverbanden leidden in confessionele intellectuele kringen tot het uitwerken van een praktische variant van de christelijke sociale ethiek. In Tilburg doceerde Martinus Cobbenhagen (1893-1954) – die later ook geheim kamerheer van de paus in Rome werd – in zijn colleges algemene economie dat de katholieke ondernemers ook ethisch moesten handelen, dit alles volgens zijn theorie van het solidarisme. Men haalde daarbij graag ook nog de mosterd uit het buitenland. De Oostenrijker Othmar Spann die het corporatisme (Spann 1921) propageerde, was zowel in België (Leuven) als in Nederland (Tilburg) populair. Dat gold ook voor Mussolini wiens fascisme in zekere katholieke kringen met vreugde werd begroet, maar bepaald niet in katholieke vakbondskringen (Joye en Lewin 1967: 229-64).

De aanhangers van de traditionele gezagsverhoudingen moest men vooral in de kleine burgerij en de bourgeoisie zoeken waar een autoritaire staatsordening welkom was om het bolsjevisme te verslaan (Schmitt 1996). Conservatieven en revolutionairen van rechts stelden nu de parlementaire instellingen in vraag door te pleiten voor een “nieuwe orde”. Vooral de *Action Française* won in katholieke kringen aan invloed (Defoort 1978; Chenaux 2009: 37-49). Léon Degrelle (Conway 1993) zou in de jaren 1930 daarvan de fascistische synthese leveren. In België was de verzuiling toen nog onvoldoende ontwikkeld om dit soort ontsporingen te voorkomen. De economische crisis had immers niet alleen de arbeidersklasse, maar ook de middenklassen zwaar getroffen. De bank van de Belgische Boerenbond kon alleen maar met

staatssteun de crisis overleven. Voorts was de verzuijing niet bij machte om het politieke flamingantisme dat uit de Eerste Wereldoorlog was voortgekomen, politiek af te remmen.

Gezien deze verhoudingen was het dan ook niet zo uitzonderlijk dat de socialistische beweging in de jaren 1930 in crisis geraakte nu het klassieke reformisme op zijn grenzen was gebotst. Het *Plan van de Arbeid* van Hendrik de Man (Dodge 1966: 124-72; Horn 1996: 74-95) moest zowel in België als in Nederland voor een door de staat geleide economie zorgen. Door tevens het marxisme af te zweren, kon De Man samenwerking met rechts nastreven (Lukács 1962; Sternhell 1987), wat tevens het opdoeken van de verzuijle structuren moest inhouden en leiden tot de schepping van een “nationale gemeenschap”. Na de Tweede Wereldoorlog kwam dit idee weer boven, maar dan als de “doorbraak” van de sociaaldemocraten naar de gelovigen. In Nederland kwamen de drie vooroorlogse confessionele politieke partijen echter weer gewoon terug, terwijl in België een analoge doorbraakpoging met de *Union Démocratique Belge* (UDB) mislukte (Beerten 1990) wegens de oprichting van de Christelijke Volkspartij (CVP).

Welke burgermaatschappij?

De burgermaatschappij van Alexis de Tocqueville (1848) of Adam Ferguson (1995) staat haaks op de verzuijle

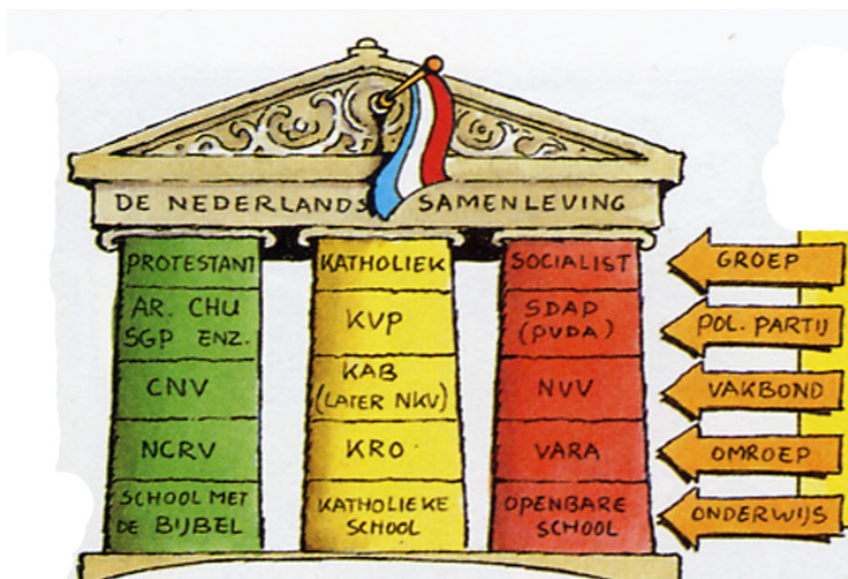
samenleving waarbij de burger (of kiezer) kiest voor partijen die zijn levensovertuiging (godsdienst) zeggen te vertegenwoordigen. Toch kon de verzuijing op een groot aantal punten met de liberale staatsopvatting worden verzoend, ook al omdat de verzuijing het principe van het (algemeen) stemrecht en de ministeriële verantwoordelijkheid voor het parlement niet in vraag stelde. De verzuijing bevestigde slechts dat de klerikalen er niet in waren geslaagd om de samenleving weer te “kerstenen”. Toen eenmaal de schoolstrijd door het afsluiten van een “historisch compromis” was geregeld, restte alleen nog maar de loopgravenoorlog (Gramsci 1959). Grote delen van het openbare leven ontsnapten echter nu wel op permanente wijze – want geïnstitutionaliseerd – aan het publieke debat en zelfs aan de parlementaire controle. De besluitvorming dienaangaande kwam immers via een oligarchische karteldemocratie bij de elites van de zuilen (Lijphart 1968) terecht. Inderdaad, de burger was in dit alles gewoon “afwezig” (Huyse 1969). Zo konden de zuilen de structuren van *civil society* autonoom bepalen en de sociale controle uitoefenen. De burgermaatschappij was dus in feite onder curatele van de zuilen gesteld.

De door het *Centre for Civil Society* van de *London School of Economics* gepresenteerde definitie¹⁰ van de *civil society* stelt dat de burgermaatschappij zich hoofdzakelijk binnen een arena van niet-repressieve collectieve actie met betrekking tot gemeenschappelijke belangen, waarden en doelstellingen uitstrekt. In theorie verschillen de vormen van burgermaatschappij van die van de staat, de familie (gezin) en de markt. Maar in de praktijk zijn de grenzen ertussen zeer complex, vluchtig en vaak onderhandeld. De burgermaatschappij omvat normaal gezien een aantal ruimtes, actoren en institutionele vormen die al naargelang hun mate van formalisering en institutionalisering, in autonomie en macht kunnen variëren. De burgermaatschappij is altijd samengesteld uit diverse organisaties, zoals liefdadigheidsverenigingen, NGO's, spontane gemeenschappen, vrouwenorganisaties, godsdienstige

genootschappen, beroepsorganisaties, vakbonden, onderlinge hulpmaatschappijen, ondernemersorganisaties, enz. In de ontwikkelingslanden komen deze organisaties ook op voor de beginselen van de economische activiteiten op ruilbasis, de vrije toegang tot de landbouwgronden en het watergebruik of het recht op gezondheid en sociale participatie.

In deze context heeft Karl Polanyi (Polanyi 1957) trouwens opgemerkt dat het kapitalisme de traditionele verhoudingen gebaseerd op het gewoonterecht alleen maar kan vernietigen. Het gewoonterecht dat ruilverhoudingen in de productie regelt, staat immers op gespannen voet met de marktwerking. Het verzet tegen het kapitalisme organiseert zich daarom ook hoofdzakelijk via acties gebaseerd op de verdediging van het gewoonterecht en neemt dan de vorm van godsdienstige bewegingen aan die eveneens op gespannen voet met de burgermaatschappij staan. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat de verzuijing hiervan grotendeels de geïnstitutionaliseerde uitloper was, omdat de liberale staatsordening geen rekening met de economische oorzaken van de sociale ongelijkheid hield. Het verzet van de lagere sociale klassen (arbeiders, boeren, middenstanders) hiertegen kon zich evenwel enkel binnen het hier aangegeven liberale juridische en politieke kader ontwikkelen en daarna pas de vorm van de verzuijing aannemen.

Voor de arbeidersklasse die zich na 1880 politiek had georganiseerd, kon dat verzet zich alleen maar via de strijd voor het algemeen stemrecht ontplooiën. Hier stond de verovering van sociale wetgeving centraal, iets wat de confessionelen in principe niet afwezen. De liberalen vielen als gevolg hiervan uit de boot. Hun zoektocht naar kiezers in de lagere sociale klassen bleek immers tevergeefs. Te meer daar zich in dezelfde periode een snelle concentratie van het kapitaal en de productie voordeed, hetgeen de sociale basis van de liberalen voortdurend deed krimpen. Wat voor de liberalen overbleef, was rekruteren onder de handelsbedienden in de steden. De toppen van

het staatsapparaat waren nog altijd hoofdzakelijk door liberale intellectuelen bezet, maar ook hierin kwam verandering toen ze concurrentie kregen van confessionele intellectuelen.

Personalisme

Deze institutionele dynamiek tekende zich al in Nederland in het interbellum af en stelde de katholieke en calvinistische intellectuelen voor serieuze problemen met de betrekking tot hun eigen rol in de maatschappij. Hun relatie met de kerk werd immers vanaf nu problematisch. Omdat zij zichzelf als autonome groep gingen beschouwen, kwamen ze voorts in conflict met de kerk en de geloofsleer. Dat leidde tot debat en groeiende interne verdeeldheid. In vele gevallen leverde dat weinig verheldering op. De Nederlandse intellectuelen rond het tijdschrift *De Gemeenschap – Maandschrift voor Katholieke Reconstructie* (1925-41) zouden zich met Anton van Duinkerken kritisch opstellen ten aanzien van bijvoorbeeld het fascisme zonder evenwel met het corporatisme te breken (Scholten 1978: 268-80; Scholten 1979). Aan de rand van het protestantisme ontwikkelde zich een christensocialistische stroming die met de *Woodbrokers* aansluiting zocht bij de sociaaldemocratie. Hun boegbeeld, de theoloog Willem Banning, schreef in 1937 het herziene partijprogramma. In België was de invloed van Franse katholieke auteurs als Jacques Maritain en Emmanuel Mounier (Domenach 1972; Loubet del

Bayle 1969) na het in de ban doen van de *Action Française* in 1926 wezenlijk toegenomen. Hun personalisme werd na 1945 maatgevend in vooruitstrevende intellectuele kringen via bladen als *Témoignage Chrétien* en *Esprit*. Van de christelijke intellectueel werd voortaan een persoonlijk engagement verwacht dat niet noodzakelijk binnen de verzuilde organisaties vorm en inhoud moest krijgen. Samenwerken met “andersdenkenden” hoorde er dus eventueel ook bij, want de moderne wereld vergde het innemen van stellingen over de atoombom, de dekolonisatie, de mensenrechten, het atheïsme, de Koude Oorlog, enz. Dit debat vond uiteraard zijn neerslag in tijdschriften zoals *De Maand* (Leuven) (gesticht in 1958) en *Te Elfder Ure* (Nijmegen)¹¹ (gesticht in 1947) of in het *Centre de Recherche et d'Information Socio-Politique* (CRISP) (gesticht in 1958).

Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat vanuit deze vooruitstrevende intellectuele kringen na verloop van tijd werd aangedrongen op het loslaten van de verzuiling en het dogma. Vooruitstrevende frontvorming kon hiertoe mogelijkheden scheppen. De katholieke en de socialistische vakbeweging verdedigden immers grotendeels dezelfde sociale eisen. Deze mogelijkheid tot samenwerking werd in België nog altijd hopeloos verstoord in Nederland door de aanslepende schoolstrijd (tot 1958) of door het storend optreden van de bisschoppen (het mandement uit 1954). Betreurd werd dat in

de Nederlandse Katholieke Volkspartij (KVP) nog altijd de doctrine werd gehuldigd dat de KVP slechts in uiterste noodzaak met de Partij van de Arbeid (PvdA) een regeringscoalitie mocht vormen (Visser 1986; Koole 1986: 99-117). Resultaat was dat de KVP in 1958 met de PvdA brak en daarna met de liberalen ging regeren (Brouwer en Ramakers 2007; Van der Heiden en Kessel 2010). Rooms-Rood had echter tien jaar standgehouden, wat voldoende lang was geweest om de basis voor de solidaire welvaartsstaat te leggen en de verzuiling daardoor via allerlei overlegstructuren verder te institutionaliseren. Tevens werd een terugkeer naar de corporatistische ideologie vermeden. Het personalisme bleek echter al snel niet bestand te zijn tegen de aantrekkingskracht van het (neo) marxisme en de bevrijdingstheologie. Toen het concilie van Vaticaan II het katholieke traditionalisme in de ban deed, konden de katholieke intellectuelen gewoon weer overgaan tot de orde van de dag. Want met de deconfessionalisering van de samenleving was hun rol in de media goeddeels onzichtbaar geworden.

Deconfessionalisering

Vanaf 1960 liepen de katholieke kerken leeg. In Nederland veel sneller dan in België. De versnipperde protestantse kerken en sekten hadden daar in Nederland aanvankelijk veel minder last van. Ze hielden daarna nog taai stand in de afgelegen dorpen.

Over de oorzaken van de snelle ontkerkelijkheid is veel inkt gevloeid. Een belangrijke oorzaak ervan is ongetwijfeld de onderwijsdemocratisering die ook aan de basis van de culturele revolutie van Mei 68 lag. De gestegen materiële welvaart én de anticonceptiepil zorgden tevens voor een ongekende seksuele revolutie in de tot dan toe behoudende middenklassen. Het gezin als hoeksteen van de samenleving stond nu ter discussie. De feministische beweging plaatste de liberalisering van abortus en de echtscheiding op de agenda.¹² De christendemocraten lagen uiteraard hier dwars, maar de hele ethische agenda kon daarna door

de sociaaldemocraten en de liberalen samen worden afgewerkt.¹³ Het recht van het individu om over het eigen lichaam te mogen beschikken werd voortaan het criterium en dat alles werd mede mogelijk gemaakt door de verdere ontwikkeling van de medische wetenschap.

Suburbanisatie en verstedelijking van het platteland zorgden ervoor dat grote delen van de bevolking in een andere leefomgeving terecht kwamen (Fishman 1987). In Nederland gebeurde dat alles, anders dan in België¹⁴, zeer planmatig en door middel van een stringente ruimtelijke ordening en grootschalige bouwprojecten (Wetenschappelijke Raad 1990; Hajer en Halsema 1997) waarbij zo weinig mogelijk open ruimte verloren mocht gaan. Zo ontwikkelde zich weldra een “suburbaan” landschap rond de grote steden. “Dit had een selectief karakter. Vooral de gezinnen met kinderen uit de bovenmodale inkomensgroepen verruilden de stad voor de suburbane woonomgeving”, constateerde het Sociaal en Cultureel Planbureau nadien (Van de Wouden en De Bruijne, 2001: 37). Vandaag beslaan de steden een kwart van het totale Nederlandse landschap. In de jaren 1990 leefde al eenderde van de Nederlandse bevolking in satellietsteden (Van Leeuwen 1990: 19-27) alwaar de ontkerkelijking zich ook het sterkste manifesteerde. De kerkelijkheid hield voorts het beste stand in de kleine kernen met hun twee miljoen inwoners. Hier probeert de regering door middel van diverse stimuleringsmaatregelen rond kleine bedrijven en lokaal toerisme de bevolking duurzaam te fixeren (*De Dorpsmonitor 2013; Thuis op het Platteland 2006*).

De deconfessionalisering van de Nederlandse samenleving is vandaag praktisch voltooid. In 2012 zegden 30 procent van de Nederlanders nog bij een kerk te behoren, tegen 75 procent in 1960. Dat tot een kerk behoren is in de meeste gevallen evenwel nog zuiver symbolisch, geen levende werkelijkheid meer op zondag. Zo is de kerk een dienstencentrum geworden voor huwelijken en begrafenissen, alwaar men tevens uitvoeringen van niet

noodzakelijk religieuze muziek ten gehore pleegt te brengen. In vele gevallen zijn priester en/of dominee er niet eens meer bij.

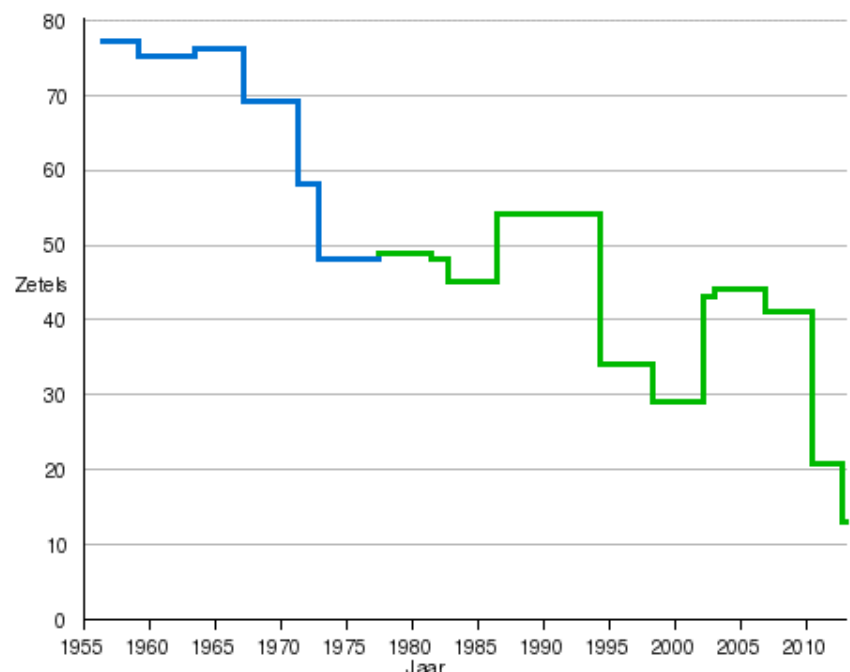
Deze ontkerkelijking vertaalde zich in een gestage daling van de aantallen stemmen die op de confessionele partijen werd uitgebracht. In België (Botterman en Hooghe 2012: 1-17) behalen de Vlaamse christendemocraten vandaag nog met moeite 20 procent van de stemmen in hun eigen regio. De Waalse christendemocraten tekenen maar voor 10 procent van de stemmen. In Nederland werd de KVP al in de jaren 1960 het slachtoffer van de snelle ontkerkelijking en daarom werden gesprekken aangeknoopt met de ARP en CHU voor een fusie waaruit dan in 1980 het Christen-Democratisch Appèl (CDA) zou voortkomen (Van Kersbergen 1995). Onder de charismatische premier Ruud Lubbers kon het CDA onbedreigd het politieke centrum bezetten en via de slogan van “goed rentmeesterschap”, dat zowel verwees naar het evangelie als naar goed bestuur, “modernistisch” overkomen. De nieuwe metafoor van het “maatschappelijk middenveld” stond voortaan voor een “burgermaatschappij” die veel liberale trekjes vertoonde, maar toch ook

veel plaats inruimde voor overleg: de polderdemocratie.¹⁵

Even leek het erop alsof het CDA hard op weg was om, zoals de CDU in Duitsland, ook in politiek opzicht dominant te worden. Dat was uiteindelijk niet het geval. De verstedelijking met de ermee gepaard gaande deconfessionalisering ondergroef de machtsbasis van het CDA electoraal (zie *Grafiek 1*). Hetzelfde proces speelde zich in België voor de CVP af na de fusiegolf van gemeenten in 1976.¹⁶ De neergang van de christendemocraten had echter ook te maken met hun omgang met de politieke macht en wat daarmee te doen zonder de interne cohesie te verliezen in hun confrontatie met de andere politieke stromingen.¹⁷

De Paarse revolutie

De neergang van de christendemocratische partijen ging in België en Nederland gepaard met de opkomst van de neoliberale ideologie en van een nieuwe middenklassen van hoger opgeleide tweeverdieners die het hedonisme (of postmaterialisme) hoog in het vaandel voerden. Via een “Paarse” formule de christendemocraten uitrangeren was een idee die daarom aan populariteit

De zetels tussen 1956 en 1977 (blauw) zijn de som van KVP, ARP en CHU.

Grafiek 1: Aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer sinds 1956

won toen de sociaaldemocraten de werking van de markt erkenden en in de liberalen een bondgenoot hadden gevonden om de ethische agenda vlot af te werken.¹⁸

De PvdA ging in Nederland na de verkiezingen van 1994 uiteindelijk scheep onder leiding van ex-vakbondsbestuurder Wim Kok met de rechts-liberale VVD (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie) en het links-liberale D66 dat zich eveneens tot het neoliberalisme had bekeerd. Daarvoor had Wim Kok graag zijn “ideologische veren” willen afschudden. Programmatisch was dit afscheid van rood door de PvdA al ruim vóór de parlementsverkiezingen van 1994 beklonken toen Jos de Beus het partijprogramma in neoliberale zin had bewerkt.¹⁹ Ook in het politieke personeel van de PvdA gebeurde het een en ander. De PvdA stuurde de in Cambridge gepromoveerde Amsterdamse econoom Rick van der Ploeg naar de Tweede Kamer.²⁰ In de tweede regering van Wim Kok (1998-2002) zou hij staatssecretaris van Cultuur en Media worden²¹ in opvolging van D66’er Aad Nuis.²²

In België liet de vorming van een Paarse coalitie nog even op zich wachten doordat de Vlaamse liberalen onder Guy Verhofstadt zich wat al te agressief *à la Thatcher* (Verhulst 1996: 210-25) gedroegen. Dat wist Verhofstadt achteraf weer recht te breien door op de links-liberale toer te gaan. Ook de twee Paarse regeringen in België (1999-2007) onder Guy Verhofstadt herstelden de suprematie van de markt. Sleutelfiguur in deze was hier de in Oxford afgestudeerde Frank Vandenbroucke (2001) die de opvattingen over de welvaartsstaat met behulp van John Rawls (1999) van een nieuwe ethiek had voorzien (Vandenbroucke 2002: 83-93). De overheid zou niet meer voor banen zorgen, wel voor *workability*. Het recht op een werkloosheidsuitkering werd nu gekoppeld aan de bereidheid om te werken. Zo kon de welvaartsstaat worden gered, beweerde Vandenbroucke.

Dit alles stemde overeen met de belangen van de tweeverdieners die

goedkope persoonlijke diensten wilden kopen om aldus hun comfort te verhogen. De “derde weg” was dus ook gebaseerd op een klassencompromis tussen de kapitaalbezitters enerzijds en de nieuwe middenklasse anderzijds. Nieuwe dienstverleners bewogen zich eveneens naar de markt.²³ De immobiëlenmarkt volgde deze trend. Meer was dus niet nodig om het neoliberalisme op te tuigen met allerlei populaire opvattingen over de markt die voortaan in alles zou voorzien en daardoor de mensen gelukkig maken.²⁴ Meer marktwerking beloofde niet alleen klantvriendelijkheid, maar ook lagere kosten en flexibiliteit en dat sloot dus overheidsingrijpen uit. Vooral de privatisering van de financiële sector opende de mogelijkheid voor het privékapitaal om snelle winsten te behalen. En hadden de sociaaldemocraten niet toevallig volop meegedaan met het privatiseren van de staatsbanken?²⁵ In deze periode na de verzuiling leek alles te lukken. De finale omslag kwam in 2008 toen de vastgoedzeepbel in Amerika en elders uit elkaar spatte.

... en tot slot de populistische revolutie

De neoliberale revolutie die door België en Nederland trok, had inmiddels voor grote sociale veranderingen gezorgd. Hierdoor nam de bestaansonzekerheid toe. Goede banen werden steeds meer vervangen door marginale jobs in vooral de dienstverlening,

hetgeen door ex-vakbondsman Wim Kok als premier werd aangeprezen.²⁶ De categorie van de “working poor” deed haar intrede. De keerzijde van “Paars” was dat het ongenoegen dat nu ging broeden, geen adequate politieke uitlaatklep meer vond in allerlei (schijn)mobilisaties of verzuilde initiatieven die de marktwerking afzwakten. Dat ongenoegen van de “verliezers” werd aanvankelijk door uiterst rechts opgevangen (de Centrumdemocraten van Hans Janmaat in Nederland, het Vlaams Blok in Vlaanderen). Naderhand sloeg dat ongenoegen ook over naar andere sociale categorieën (middenstanders, lagere bedienden) die graag de oversteek maakten naar populistische rattenvangers die aan het volkse protest een rechtse stem wilden geven, zonder daarbij de kloof tussen arbeid en kapitaal (Lipset en Rokkan 1967) als richtsnoer te gebruiken, maar wel de tegenstelling tussen de “arrogante elites” en het “gewone volk”. De kiezers werden aldus in Nederland door Pim Fortuyn opgeroepen om in opstand te komen tegen de “Paarse” elite die er een puinhoop van had gemaakt (Pels 2002).²⁷

In Vlaanderen voltrok zich onder Paars een gelijkaardig veranderingsproces. Verhofstadt zag op zijn rechtervleugel Jean-Marie Dedecker vertrekken. Toen Bart De Wever zich tot de spreekbuis van de Vlaamse ondernemers maakte om de welvaartsstaat naar beproefd liberaal recept te ontvetten en zich te ontdoen van de “luie Walen”, kon hij dat populistische middenstandersselectoraat van Dedecker gemakkelijk overnemen.

Bibliografie:

Albert, Michel (1991), *Capitalisme contre capitalisme*, Parijs: Le Seuil.

Becker, Frans e.a. (2001), *Zeven jaar Paars. Tweëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting.

Beerten, Wilfried (1990), *Le rêve travailliste en Belgique. Histoire de*

l'Union Démocratique Belge. Brussel: Éditions Vie Ouvrière.

Bleich, Anet (2008), *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer, doordouwer*. Amsterdam: Balans.

Botquin, Alice en Michel Hannotte (réd.) (2001), *Willy Peers: un humaniste en médecine*. Cuesmes: Éditions du Cerisier.

Botterman, Sarah en Marc Hooghe (2012), "Religion and voting behaviour in Belgium: An analysis of the relation between religious beliefs and Christian Democratic voting", in *Acta Politica*, 2012, 47, 1: 1-17.

Brouwer, J. W. en J. Ramakers (2007), *Het kabinet-De Quay 1959-1963. Regeren zonder rood*. Amsterdam: Boom.

Chenaux, Philippe (2009), "La naissance des intellectuels catholiques en Belgique francophone. Une hypothèse de recherche fondée sur les archives romaines", in Guy Zelis, avec la collaboration de Luc Courtois, Jean-Pierre Delville et Françoise Rosart (réd.), *Les intellectuels catholiques en Belgique francophone aux 19e et 20e siècles*. Louvain-la-Neuve: UCL Presses Universitaires de Louvain, blz.37-49.

Chlepner, B.-S. (1956), *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*. Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles.

Conway, Martin (1993), *Collaboration in Belgium. Leon Degrelle and the Rexist Movement*. New Haven: Yale University Press.

Defoort, Luc (1978) *Charles Maurras en de Action française in België*, Brugge: Orion.

De Lange, Sarah et David Art (2011), "Fortuyn versus Wilders: An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building", in *West European Politics*, 34, 6:1229-49.

de Tocqueville, Alexis (1848), *De la démocratie en Amérique*. Parijs: Pagnerre.

De Wit, C. H. E. (1980), *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Nijmegen: Sun.

Dodge, Peter (1966), *Beyond Marxism. The Faith and Works of Hendrik de Man*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Domenach, Jean Marie (1972), *Emmanuel Mounier*. Parijs: Le Seuil.

De dorpsmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituaties van dorpsbewoners (2013), 's Gravenhage: SCP.

Esping-Andersen, Gøsta (1980), *Politics Against Markets*. Princeton: Princeton University Press.

Fennema, Meindert (2010), *Geert Wilders. Tvenaarsleerling*. Amsterdam: Bert Bakker.

Ferguson, Adam (1995) [1767], *An Essay on the History of Civil Society*. London: Transaction Publishers.

Fishman, Robert (1987), *Bourgeois Utopias. The Rise and Fall of Suburbia*. Boston: Basic Books.

Gramsci, Antonio (1959), *Oeuvres choisies*. Parijs: Éditions sociales.

Hajer, Maarten et Femke Halsema (réd.) (1997), *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke*

inrichting. Amsterdam: Bert Bakker/Wiardi Beckman Stichting.

Horn, Gerd-Rainer (1996), *European Socialists Respond to Fascism. Ideology, Activism and Contingency in the 1930s*, New York en Oxford: Oxford University Press.

Hostyn, Koen (2014), *Het Vlaanderen van De Wever*. Antwerpen: EPO.

Huyse, Luc (1969), *De niet-aanwezige staatsburger. De politieke apathie sociologisch in kaart gebracht*. Antwerpen: Standaard.

Huyse, Luc (1987), *De gewapende vrede. Politiek in België na 1945*. Leuven: Kritak.

Joye, Pierre et Rosine Lewin (1967), *L'Église et le mouvement ouvrier en Belgique*, Brussel: Société Populaire des Éditions.

Kojève, Alexandre (1947), *Introduction à la lecture de Hegel*. Parijs: Gallimard.

Koole, Ruud A. (1986), "Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording. Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming", in *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen: RU Groningen, blz. 99-117.

Koster, Adrianus (2008) *De eenzame fietser. Insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt (1971-1982)*, Culemborg: Van Duuren Media.

Lijphart, Arend (1968), *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley etc.: University of California Press.

Lipset, Seymour M. en Stein Rokkan (1967), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. Toronto: The Free Press.

Loubet del Bayle, Jean-Louis (1969), *Les non-conformistes des années 1930. Une tentative de renouvellement de la pensée française*. Parijs: Le Seuil.

- Lukács, György (1962), *Die Zerstörung der Vernunft*. Neuwied: Luchterhand.
- Neuville Jean en anderen (red.) (1996), *Le mouvement ouvrier chrétien 1921-1996*. Brussel: EVO.
- Outshoorn, Joyce (1995), "The stability of compromise: abortion politics in Western Europe", in Marianne Githens et Dorothy McBride Stetson (red.), *Abortion Politics. Public Policy in Cross-cultural Perspective*. New York en Londres: Routledge, blz. 145-65.
- Pels, Dick (2002), *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Polanyi, Karl (1957) [1944], *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Popper, Karl 1971 [1945], *The Open Society and Its Enemies*. Princeton: Princeton University Press.
- Rawls, John (1999), *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Reuter, Gerd (2011), "Unmut zwischen Maas und Marschen. Rechtspopulisten in Belgien und den Niederlanden", in Frits Wielenga en Florian Hartleb (red.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. Münster: Waxmann, blz. 55-75.
- Scheffer, J. H. (1968), *November 1968. Journaal van een revolutie die niet doorging*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Schmitt, Carl (1996) [1922], *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Scholten, Harry (1978), *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap*, Baarn: Ambo (proefschrift Leiden).
- Scholten, H. P. G. (1979), "Weerspiegeling van de crisis der jaren dertig in het tijdschrift De Gemeenschap (1925-1941)", in P. W. Klein en G. P. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*, Amsterdam: Meulenhof, blz. 274-80.
- Spann, Othmar (1921), *Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubildung der Gesellschaft*. Leipzig: Quelle & Meyer.
- Sternhell, Zeev (1983), *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*. Parijs: Éditions du Seuil.
- Stuurman, Siep (1983), *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*, Nijmegen: SUN.
- Thuis op het platteland. *De levenssituatie van platteland en stad vergeleken* (2006), 's Gravenhage: SCP.
- Van Dalen, Harry en Arjo Klammer (1996) *Telgen van Tinbergen. Het verhaal van de Nederlandse economen*, Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Vandenbroucke, Frank (2001), *Social Justice and Individual Ethics in an Open Society. Equality, Responsibility, and Incentives*, Berlijn en New York: Springer.
- Vandenbroucke, Frank (2002), "Social justice and open coordination in Europe: reflections on Drèze's Tinbergen lecture", in *De Economist. Netherlands Economic Review*, 150, 1, blz. 83-93).
- Van der Heiden, Peter en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de nacht van Schmelzer. De kabinetten – Marijnen, Cals en Zijlstra 1963-1967*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Van de Wouden, Ries en Erica de Bruijne, m.m.v. Karin Wittebrood (2001), *De stad in de omtrek. Problemen en perspectieven van de vier grootstedelijke gebieden in de Randstad*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van Doorn, J. J. A. (1978), 'De verzorgingsmaatschappij in de praktijk', in J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel: Boom, blz. 17-47.
- Van Kersbergen, Kees (1995), *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and Capitalism*. Londen en New York: Routledge.
- Van Leeuwen, Arthur (1990), "Welkom in suburbia. Stad van gezin, carrière en welverdiend genieten", in G. van Schoonhoven (red.), *De nieuwe kaaskop. Nederland en de Nederlanders in de jaren negentig*. Amsterdam: Prometheus/Elsevier, blz. 19-27.
- Van Praag, Philip (1991), *Strategie en illusie: elfjaar debat in de PvdA (1966-1977)*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verhoeven, J. (1979), *Démocratie chrétienne*. Brussel: Éd. Labor.
- Verhulst, Adriaan (1996) "Du PVV au VLD", in *Les libéraux de 1846 à 1996*. Brussel: Centre Paul Hymans, blz. 210-225.
- Visser, Anneke (1986), *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990), *Van de stad en de rand*. Rapporten aan de Regering 37. 's Gravenhage: SDU.

Noten:

¹ Het ultramontanisme was een stroming in de katholieke kerk die zich op de antimodernistische encycieliek *Quanta Cura* (1864) beriep en het alleenrecht van de overheid bij de organisatie van het onderwijs verwierp. De Nederlandse bisschoppen riepen in 1868 de katholieke ouders op hun kinderen niet meer naar de staatsscholen "zonder god" te sturen en voortaan geen liberaalkatholieke volksvertegenwoordigers meer te kiezen. In België bleven de liberale katholieken dominant, maar de ultramontanen organiseerden zich succesvol via de strijd tegen de liberale onderwijswetten van de regering van W. Frère-Orban (1878-84).

- ² In Nederland in 1900 en in België pas in 1914.
- ³ In 1816 fuseerden de Nederduits Gereformeerde Kerk en de Waalse Kerken tot de Nederlandse Hervormde Kerk die in feite een staatskerk onder leiding van Koning Willem I was.
- ⁴ De conservatieve CHU was een dissidentie van de ARP en werd in 1908 opgericht na een fusie van twee oudere christelijk-historische formaties. De CHU was gekant tegen het algemeen stemrecht en tegen Kuypers samenwerking met de katholieken tegen de liberalen.
- ⁵ En dan nog met de aantekening dat de CHU geen verzuielde organisaties kende en zelfs geen moderne politieke partij was, maar een federatie van kiesverenigingen van orthodoxe protestanten.
- ⁶ Abraham Kuiper verwees in dit verband graag naar “soevereiniteit in eigen kring” om het dilemma te omzeilen. Met 15 procent van de stemmen was zijn ARP duidelijk niet bij machte om op meer te kunnen hopen.
- ⁷ D66 was in feite een linksliberale dissidentie die iets zag in een verandering van het politiek bestel naar Amerikaans voorbeeld. Het invoeren van een districtenstelsel was ook zo een idee dat rechtstreeks terugging naar de negentiende eeuw. D66 rekruteerde onder hoger opgeleiden in de Randstad.
- ⁸ Dit model dat naar Bismarck werd genoemd, heette later het “Rijnlandmodel” (Albert 1991) om een onderscheid te maken met het liberale (of Angelsaksische) en het Scandinavische model van welvaartsstaat.
- ⁹ Deze sekten verwierpen bijvoorbeeld de kinderbijslag of de ziektekostenverzekering. Dat werd voor hen via de fiscaliteit opgelost.
- ¹⁰ http://www.centroedelstein.org.br/PDF/Report/ccs_london.htm
- ¹¹ TEU wilde vanaf 1954, toen een hervorming werd doorgevoerd, “met openheid en onbevangenheid alle ernstige hedendaagse vraagstukken benaderen, zonder vrees en zonder bepaalde problemen uit een verkeerd begrepen, orthodoxie te verdringen” de belangstelling van TEU gaat uit “naar levensbeschouwelijke vernieuwing en sanering (...) maar evenzeer naar wereldlijke vraagstukken van politieke, economische sociale, culturele, artistieke of wetenschappelijke aard”. http://www.ru.nl/kdc/over_het_kdc/archief/over_de_archieven/cultuur_en_recreatie/archieven_van_archieven/te_elfder_ure/
- ¹² Het recht op abortus provocatus werd na vele conflicten in 1981 in Nederland in een wetstekst gegoten, maar pas in 1990 in België (Outshoorn 1995: 145-65; Botquin en Hannotte 2001).
- ¹³ Sterilisatie, draagmoederschap, levensbeëindiging, in vitro bevruchting, enz.
- ¹⁴ Dat kwam vooral in Vlaanderen door de “verkavelingsmentaliteit”, dus de grondspeculatie, en de vrije uitgifte van bouwvergunningen door populistische burge-meesters. *Het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen* wilde dat vanaf 1997 aan banden leggen. Met weinig blijvend resultaat uiteraard. <http://www2.vlaanderen.be/ruimtelijk/rsv/herziening/herz03.html> http://www2.vlaanderen.be/ruimtelijk/publicaties/docs/rsv_gecoördineerde_versie/rsv_w.pdf
- ¹⁵ De metafoor van het “middenveld” stak daarna de grens met Vlaanderen over, maar ook zonder precies aan te duiden wat of wie men ermee bedoelde. Men neemt aan dat met het “middenveld” alle organisaties die niet door de overheid worden gesubsidieerd, worden bedoeld.
- ¹⁶ In Nederland telt men vandaag 403 gemeenten. In België nog 589. In beide landen praat men over het aantal gemeenten verder drastisch te verminderen.
- ¹⁷ De Nederlandse sociaaldemocraat Marcel van Dam typeerde het aldus: “Voor de PvdA is politiek een machtsspel. Het streven naar macht is vanzelfsprekend. Je behoort naar macht te streven. Voor de christendemocraten krijg je macht toegeworpen, je krijgt het geschonken.” (Koster 2008: 248)
- ¹⁸ De neoliberale “Paarse” revolutie in Nederland en België zou overigens parallel lopen met de opkomst van *New Labour* in Groot-Brittannië en was o.a. beïnvloed door de Britse socioloog Anthony Giddens en diens “derde weg” tussen socialisme en kapitalisme.
- ¹⁹ Partij-ideoloog Jos de Beus (1952-2013) die het verkiezingsprogramma *Wat mensen bindt* geschreven had waarin hij de nadruk legde op “burgerzin”, was in 1989 aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op het proefschrift *Markt, Democratie en Vrijheid. Een Politiek Economische Studie* waarin hij vooral de werken van neoliberale economen als Friedrich von Hayek, James M. Buchanan en Amartya Sen uitvoerig had samengevat en op smaak gebracht voor het Nederlandse lezerspubliek. Hij zou na een omweg via Groningen uiteindelijk in 1999 hoogleraar politieke theorie aan de Universiteit van Amsterdam worden.
- ²⁰ Van der Ploeg studeerde aan de universiteit van Sussex en Cambridge; hij kwam via Tilburg over naar de Universiteit van Amsterdam om er de economische faculteit mede op de schop te nemen (Van Dalen en Klamer 1996: 121-30).
- ²¹ Hij volgde in die functie Aad Nuis (1933-2007) van D66 op die de omroep al had geliberaliseerd en het productiebedrijf NOB had geprivatiseerd.
- ²² Alleen de kunst die zich op de markt kon bewijzen telde voortaan nog maar voor D66. *De Volkskrant*, 21 september 1996.
- ²³ “Paars” ging voorts gepaard met een ongekende beurseuforie die speculatief werd aangedreven door het op de beurs brengen van *dot.com*-bedrijven. De onvermijdelijke crash gebeurde al in 2001.
- ²⁴ Nog “kunnen genieten” werd nu de slogan om deze nieuwe staat van genade tref-fend te omschrijven.
- ²⁵ De ASLK werd aldus verkocht aan Maurice Lippens die ze samenvoegde met de Generale Bank tot Fortis. Herman Verwilt, ooit kabinetschef van Willy Claes en directeur van de ASLK, werd CEO van Fortis.
- ²⁶ De Paarse coalities schiepen immers via hun “maatwerk” banen. Kok had niet voor niets campagne gevoerd met de slogan “werk, werk, werk” (Becker e.a. 2001).

²⁷ Dat het CDA, nu geleid door Jan Peter Balkenende, niet onmiddellijk deelde in de malaise, had te maken met een bepaald vluchtgedrag van sommige angstige kiezers. De ex-maoïstische maar populistische Socialistische Partij (SP) kon zich via Fortuyn nu profileren als een alternatief voor de PvdA van Wim Kok. Binnen de VVD zou een en ander daarna in 2005 leiden tot de dissidenties van Rita Verdonk en van Geert Wilders en de oprichting van de Partij voor de Vrijheid (PVV) die grosso modo het electoraat van Fortuyn opslokte (De Lange en Art 2011: 1229-49; Fennema 2010).